

AZ 1570. ÉVI SPEYERI BIRODALMI GYŰLÉS ÉS A TÖRÖK KÉRDÉS

Az 1568 karácsonyán kitört spanyolországi moriszkó felkelés, valamint a velencei Arzenál leégése az Oszmán Birodalom vezetőinek figyelmét a Mediterráneumra irányította. A háború irányának kijelölésében a szultáni szeráj két táborra szakadt: Szokollu Mehmed nagyvezír hitsorsosai megsegítését tervezte, míg a zsidó származású Josef Micas – személyes bosszútól vezérelve – a velencei fennhatóság alá tartozó Ciprus megtámadását szorgalmazta.¹ 1569–1570 telére nyilvánvalóvá vált, hogy II. Szelim szultán hadereje ez utóbbi célpont ellen fordul. A március 27-én Velencébe érkezett török követelés egyértelművé tette a városállam szenátusa számára, hogy a további békesség záloga Ciprus átadása.² A „tengerek királynője” az eddigi halogató politikáját feladva, konkrét cselekvésre (szövetségesek keresésére és fegyverkezésre) szánta el magát a török támadással szemben. Március közepén rendkívüli követet küldött II. Fülöphez és V. Pius pápához, segítségüket kérve az oszmánok támadásával szemben.³ A pápa tartós törökellenes szövetséget (Szent Ligát) kívánt létrehozni, amely számára igyekezett megnyerni a császár, a német fejedelmek, Lengyelország, Oroszország és Portugália támogatását is,⁴ hogy így többfrontos háborúra kényszerítse a „kereszténység ösellenségét”. Azonban még mielőtt a Szent Liga megalakulhatott volna, 1570. júliusában II. Szelim csapatai partra szálltak Cipruson, és az év végére – Famagusta kivételével – a szigetet hatalmukba kerítették.⁵

Melchior Biglia, a császári udvarban tartózkodó pápai nuncius a Szentszéktől 1570. március 11-én utasítást kapott, hogy igyekezzen megnyerni a császárt a Szent Liga ügyének támogatására⁶ és érje el, hogy az uralkodó a következő (speyeri) birodalmi gyűlésen tárgyalja meg a szövetségbe lépés lehetőségeit a német rendekkel. A pápai nuncius ezért rendszeresen tájékoztatta a császárt a spanyol–velencei–pápai tárgyalások eredményeiről. II. Miksa és a pápa között azonban ebben az időben korántsem volt felhőtlen a viszony. V. Pius 1569-ben I. Cosimo Medicinek nagyhercegi címet adományozott, ami a császár szerint jogsértő volt, hiszen a beleegyezése nélkül történt.⁷ A konfliktus nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Firenze egy császári hadjárat lehetőségével is számolt. Sőt III. Frigyes pfalzi választófejedelem felajánlotta a császár számára, hogy saját költségén három gyalogezredet és 6000 lovast zsoldba fogad arra az esetre, ha valóban háború törne ki a Habsburg uralkodó és I. Cosimo között. Ezt az ajánlatot azonban II. Miksa visszautasította.⁸

II. Miksa azonban nem szándékozott csatlakozni a még csak alakuló törökellenes szövetséghez. Először is – ahogy Biglia 1570. október 26-án jelentette – a császár egy törökellenes háború esetére a német fejedelmektől – spanyolellenességük miatt – nagyon kevés támogatást remélhetett.⁹ Másodszor: nem akarta fölrúgni a mintegy egy évtizednyi háborúskodást lezáró, Speyerben kötött titkos szerződést, amely rendezte Erdély és a királyi Magyarország között fennálló területi és politikai vitákat.¹⁰ Harmadszor: a császári adminisztráció nem látott reális esélyt a törökök kiűzésére Magyarországról, még az esetleges szövetségesek pénzügyi és katonai támogatásával sem.¹¹ Negyedszer: a császár és környezete tisztában volt azzal, hogy a szövetséget hivatalosan még meg sem kötötték (a Szent Liga létrejöttéről szóló bullát 1571. május 25-én hirdették majd ki Rómában), de már Spanyolország és Velence között az

együttműködésben súlyos problémák merültek fel.¹² Ötödször: az uralkodó nem akarta kockára tenni az 1568. február 7-én nyolc évre kötött drinápolyi békét, amely lehetővé tette a magyar védelmi rendszer tervszerű átszervezését, kiépítését,¹³ de természetesen igyekezett kihasználni a maga számára a törökellenes szövetség létrejöttét azért, hogy minél nagyobb pénzsegélyt szerezzen a Szentszéktől. A római császári követ – Prospero Aço gróf – 1570. február 3-án azt az utasítást kapta a császári udvartól, hogy igyekezzen 50 vagy 60, de legkevesebb 30 000 scudi támogatást kicsikarni a pápától. Azonban már egy hónappal később nyilvánvalóvá vált a császár számára, hogy V. Pius ez alkalommal nem ad segílyt.¹⁴

II. Miksa figyelmét a Ciprus elleni török támadás időszakában a birodalom belső problémái kötötték le. 1568-ban a franciaországi vallásháborúk és a vallási kötösbe bújtatott németalföldi szabadságharc komolyan veszélyeztették a birodalom 1555 óta fennálló belső békéjét, hiszen mind a katolikus, mind a protestáns oldalon harcoltak német zsoldosok. Ezért a szász és a brandenburgi választófejedelmek kérésének engedve, a császár 1569 januárjában hivatalosan bejelentette, hogy 1570-ben Speyerben birodalmi gyűlést kíván összehívni.¹⁵

A birodalmi béke megőrzésének kérdése állt tehát a birodalmi gyűlés egybehívásának középpontjában. A császári proposíció ebben a témában a Lazarus von Schwendi által 1570 februárjában-márciusában készített emlékirat javaslatait követte. Eszerint az ezredek felfogadása nem történhetett meg a császár és a választófejedelmek beleegyezése nélkül. A javaslat értelmében a választófejedelmek „tanácsát és segítségét” csak „nagy és jelentős” fegyverkezésnél kellett figyelembe venni. Az ezred parancsnokának nevét, vonulásának irányát, valamint a megmustrálás helyét a zsoldba fogadó köteles volt a császárnak jelenteni. Az ezredest és a tisztjeit kötelezték volna, hogy esküdjenek fel a császárra és a birodalmi rendekre, valamint arra, hogy a birodalom területén nem harcolhatnak. Az emlékirat tartalmazta ezenkívül, hogy a császárnak mint a legfőbb hadúrnak egy állandó birodalmi haderőt kell zsoldban tartania, amelynek ellátását egy központi hadiszertár biztosítaná. Mindezek a reformok radikális fordulatot jelentettek a császár birodalmi politikájában: 1. az uralkodó engedélye nélkül a rendek nem küldhettek katonákat sem Franciaországba, sem Németalföldre; 2. egy – állandó – császári irányítás alá rendelt haderő a központi hatalom megerősödését eredményezhette volna. Nem lehet azonban kizárni, hogy az uralkodó a saját törökellenes adókövetelésének elfogadását remélte a rendek által várhatóan visszautasított reformok kompenzációjaként.

A császári diplomácia ugyanis elsősorban egy új török segíly megszavazását kívánta a birodalmi gyűléstől, mert az Adriai-tengertől Erdélyig elnyúló magyar végvárrendszer egyre növekvő költségeit a Magyar Királyság és az örökös tartományok adóiból lehetetlen volt biztosítani. Ebben a kérdésben Lazarus von Schwendi, a birodalmi fizetőmester Georg Ilsung és az Udvari Kamara több szakvéleményt is beterveztett a proposíciót kidolgozó Titkos Tanács elé. Ilsung évi 2 Römermonat¹⁶ (128 000 rajnai forint) négy évre, az Udvari Kamara évi 4 (256 000 rajnai forint) és 6 Römermonatot (384 000 rajnai forint) hattól tíz évig terjedő időtartamra javasolt. A legmagasabb összeget Schwendi tanácsolta, szerinte a végvár vonal részére 6 éven keresztül évi 200 000 rajnai forint, míg az őrségek fenntartására meghatározatlan időre évi 300 000 rajnai forint segíly megszavazását kell követelni a rendektől. A Titkos Tanács ez utóbbi javaslatot fogadta el, azzal a módosítással, hogy az őrség fenntartására szánt pénz beszedését 6 évre korlátozta.

Dönteni kellett az 1566. évi birodalmi gyűlésen jóváhagyott állandó török segély felhasználásáról is. II. Miksa császár maga határozott úgy, hogy a rendek beleegyezésével ezt az 1,5 millió rajnai forintot (24 Römermonat) a legutóbbi török háború adósságainak törlesztésére és az új adó kiegészítésére kellene fordítani. Így a prozódó példátlanul magas összeg, mintegy 4,5 millió rajnai forint megszavazását kérte a birodalmi gyűléstől.¹⁷

A birodalmi gyűlés 1570. július 13-án, a reformokról szóló prozódó felolvasásával kezdődött, melyet a rendek elutasítottak. Ezt bizonyítja, hogy a választófejedelmek tanácsának jegyzőkönyvében nem szerepel ez a téma.

A török kérdéssel kapcsolatban a választófejedelmek tanácsában személyesen jelen lévő kölni és trieri érsek nyilvánvalóvá tették, hogy csak abban az esetben hajlandók egy újabb hozzájárulást megszavazni, ha a magyar végeket nagy török támadás érné. A pfalzi követek is hasonló véleményüknek adtak hangot. Egyedül Zeschau – a szász választófejedelem megbízottja – hívta föl a figyelmet arra, hogy a határok védelme/biztonsága szükségessé teszi egy új „törökadó” elfogadását. A mainzi érsek egy kompromisszumos megoldást képviselt, amely szerint az 1566. évi augsburgi birodalmi gyűlés által jóváhagyott állandó segély készleteit (24 Römermonat = 1,5 millió rajnai forint) visszafizetési kötelezettség nélkül az uralkodó rendelkezésére bocsátaná. Ezt a megoldást mind a kölni, mind a trieri érsek, mind pedig a pfalzi követek elfogadták. A birodalmi városok is ehhez a rendelkezéshez csatlakoztak.

A fejedelmek tanácsa először hasonló döntést hozott: az elmúlt évek magas adókiivetése után a megújított birodalmi adók elviselhetetlen terheket róttak volna mind az egyházi, mind a világi rendek alattvalóira. Az itt folyó tárgyalások menetét azonban döntően befolyásolta az, hogy Georg Ilsung'császári tanácsos és birodalmi fizetőmester az osztrák tartományok képviselőjeként érzékletes képet festett egy jól kiépített végvárrendszer előnyeiről, valamint az a tény, hogy a bajor herceg is támogatta az adó megszavazását. Ezért Brandenburg-Ansbach, Eichstätt és Lüttich kivételével a fejedelmek tanácsának többi tagja jóváhagyta a császár kérését. Ezen kívül elfogadták azt a bajor javaslatot, hogy az 1566-ban megszavazott állandó segélyt feltétel nélkül a császár rendelkezésére bocsátják, és az új adót 1572-től négy éven keresztül befizetik.¹⁸

A császári prozódóra a választófejedelmek és a rendek augusztus 22-én adtak választ, amelyből kiderül, hogy a segélyre azért van szükség, mert bár „... *Őfelsége a jelenlegi török császárral, Szelim szultánnal, nyolc évre békességet teremtett és kötött, de mindazonáltal a török hitszegés, [és] más praktikák miatt is a ... magyarországi és szepességi frontoknak az ellátására, a szükséges segélyekkel, municióval, és más kiadásokra évente jelentős összegű pénzt kell fordítani...*”¹⁹ A rendek tisztában voltak azzal, hogy az örökös tartományok, a Cseh és Morva Királyság, illetve a maradék Magyarország jövedelmei nem elégségesek a védelmi költségek fedezésére: „... *Őfelsége ezen királyságai és tartományai, ekkora terhet egyéb magas kiadások mellett egyedül viselnek...*”²⁰ A rendek emlékeztetnek arra, hogy a „... *legutóbb tartott augsburgi birodalmi gyűlésen egy ilyen mértékű sürgős és állandó segélyhez alázatosan és engedelmesen hozzájárultak...*”, és mivel „... *látható, hogy mind ők [ti. a rendek], mind alattvalóik ...egyéb ... adók kiivetése, hadjáratok, inségek és más balszerencsék által igen sújtottak...*”²¹, ezért kérik az uralkodót, hogy csökkentse az adót, mert „... *a kért hatéves hadiadót – az ötszázezer tallért – lehetetlen minden évben kifizetni, vállalni...*”²² Ehelyett a rendek azt az ajánlatot tették, hogy az augsburgi és

regensburgi birodalmi gyűlés határozataiban szereplő állandó segélyt – amit vagy már beszedtek, vagy még most szedik be – bocsátják Baugeldként a császár rendelkezésére.²³ Mivel a mainzi érsek, valamint a szász választófejedelem követe a császári javaslatot támogatta, illetve a fejedelmek tanácsa egy kedvezőbb „törökadót” határozott meg, a császári diplomáciának lehetősége nyílt követelését újra benyújtani.

Az augusztus 27-én a rendeknek átadott második propozícióban természetesen a császári megbízottak újra igyekeztek meggyőzni a birodalmi gyűlést a segély szükségességéről. Az előterjesztés szemléletes képet fest a császár évenkénti kiadásairól: a katonák zsoldja, az építésre rendelt pénz, a muníció, a hivatalok fenntartása és az egyéb kiadások messze több mint egymillió tallért tesznek ki, amelynek teljes összegét az egyre növekvő erejű és hatalmú törökökkel szemben az uralkodó és hűséges alattvalói s tartományainak rendjei már nem képesek biztosítani.²⁴ A rendek érzelmeire igyekeztek hatni: a Magyar Királyság megmaradt része a német tartományok elővédje, ezért a magyarországi védelmi rendszer megerősítésétől és kiépítésétől függ a császár minden királyságának és tartományainak, valamint az egész birodalomnak, a német nemzetnek a jóléte, nyugalma és biztonsága.²⁵ A másik hathatós érv a védelmi költség tényszerű felsorolása lehetett. 1570-ben – a második császári propozíció szerint – 96 kis és nagy őrházban, illetve erődben összesen 21 ezer német és magyar katona állomásozott, akiknek éves zsoldja és egyéb kiadások (pl. várak, őrházak megerősítése, illetve építése, képek fenntartása) több mint 1,4 millió guldent tett ki.²⁶

A második propozíciót a birodalmi gyűlés elfogadta. Ennek értelmében feltétel nélkül a császár rendelkezésére bocsátották az 1566-os állandó segélyt, és megszavazták az új Römermonatokat is. Egyedül az adó mértékében támadt nézetkülönbség az egyes kúriák között, ugyanis a választófejedelmek tanácsa 9, a fejedelmeké 16, míg a birodalmi városoké 12 Römermonatot ajánlott meg. A tárgyalások harmadik körében ebben a kérdésben is kompromisszumos megoldás született, miszerint az adót 1573-tól három éven át negyedévenként kell befizetni a kijelölt birodalmi városokban. A segélyvel kapcsolatos tárgyalások negyedik és utolsó körében az udvar a fizetési határidő lerövidítésére törekedett, hiszen számukra kedvezőbb volt az, ha az adó beszedését már 1572-ben megkezdik.²⁷

A birodalmi gyűlés az 1570. december 13-án kihirdetett döntések értelmében tehát 12 Römermonatot hagyott jóvá, amit 1572-től három éven át negyedévenként kellett befizetni „forgalomban lévő guldenekben vagy ezüstérmékben” Frankfurtban, Nürnbergben, Regensburgban, Augsburgban vagy Lipcsében a polgármestereknek.²⁸ Ennek az összegnek azonban egy jelentős hányadát a rendek nem fizették be, sőt az 1570-es birodalmi segélyből II. Miksa császár 270 000 forintot kölcsönvett, amit évekkel később sem volt képes visszafizetni.²⁹

A speyeri birodalmi gyűlés eredményével sem a császár, sem pedig Schwendi nem volt megelégedve, miután ők hat évre és évenként dupla annyi részletben követték a segélyt. Schwendi a velencei követnek – Edoardo Provisionalinak – úgy nyilatkozott, hogy a birodalmi gyűlés említésre méltó hozzájárulás megszavazása nélkül ért véget.

Tény, hogy az 1557. évi birodalmi gyűlés óta Speyerben született a császári oldal számára legkedvezőtlenebb döntés. Hiszen 1556/57-ben Regensburgban I. Ferdinánd császár végül megkapta a kért 16 Römermonatot. 1559-ben Augsburgban a rendek 500 000 rajnai forintot szavaztak meg. Az 1566-ban Augsburgban megajánlott 48 hónap felülmúlta a II. Miksa által a tárgyalások kezdetén igényelt 22 Römermonat-

segélyt. 1576-ban pedig a rendek úgy szavaztak meg 60 hónapot, hogy a propozíció nem tartalmazott konkrét összeget. Az adótárgyalások az 1555. évi birodalmi gyűlést követően úgy zajlottak le, hogy nem az uralkodó és a rendek egymástól távol eső érdekeit igyekeztek közelíteni, hanem a császári tekintély fennmaradása érdekében a kéréseket kellett megfogalmazni olyan módon, hogy azokat elfogadja mind a négy kúria. A tekintélyvesztést elkerülendő, II. Rudolf is követte az 1576-os birodalmi gyűlés gyakorlatát, miszerint az adó konkrét összegét legkorábban a tárgyalások második körében kell meghatározni.

A kudarc több okra is visszavezethető: egyrészt a Titkos Tanács a propozíció készítésénél figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy a rendek az 1566–1568 között kifizetett törökellenes háborúra szánt példátlanul magas adó, valamint a drinápolyi béke megkötése miatt nem tartották szükségesnek újabb segély megajánlását. Másodszor a császári diplomácia késve és nem megfelelően tájékoztatta a birodalmi gyűlésen megjelenteket a magyarországi végek helyzetéről. Pedig az 1566. évi birodalmi gyűlés a császár számára kedvező döntésében nagy szerepet játszott, hogy a propozíció szemléletes képet festett a törökök háborús előkészületeiről, a 200 000 török és 40 000 tatár harcos felvonulásáról, az előző év határ menti harcainak veszteségeiről. És a kilencvenes évek előterjesztéseiben a rendek állandó és részletes tájékoztatást kapnak majd a határharcokról és a végvárrendszer állapotáról. Ezzel szemben 1570-ben a császári oldal a szokásos rémkép ismételtetésével igyekezett a rendeket az új adó megszavazásának szükségességéről meggyőzni: ha a végvár vonal nem kapja meg a kért segélyt, akkor a törökök „egészen a birodalom szívéig” előnyomulhatnak. Harmadszor II. Miksa nem használta ki azt a lehetőséget sem, hogy a birodalmi gyűlés munkáját a magyar, cseh, belső- és alsó-ausztriai küldöttek pótlólagos folyamodványaival befolyásolja.³⁰

Mindezek alapján megállapítható, hogy a császár és tanácsosai számára kiemelt fontosságú volt egy új török elleni segély elfogadtatása a rendekkel, hiszen a hátszín nélkül maradt magyar végvárrendszer költségeit az örökös tartományok már nem tudták fedezni. A birodalmi gyűlés röviden vázolt tárgyalásaiból kiderül, hogy a központi adminisztráció által „legszükségesebbnek ítélt segélynek csak a töredékét sikerült elfogadtatni, részben az érdektelenség, részben az egyre elviselhetetlenebbnek tűnő anyagi nehézségek, részben pedig a császári adópolitika határozatlansága miatt. A Speyerben született döntések beleilleszkednek abba az 1548 óta tartó segélyezési gyakorlatba, amely szerint békeidőszakban elegendő csak a végvárrendszer kiépítését, megerősítését támogatni. Ebben hoz majd változást az 1576. évi regensburgi birodalmi gyűlés: egyrészt a támogatásra felajánlott összeg megnő, másrészt a rendek lemondanak az adó felhasználásának ellenőrzési jogáról. A 16. század hetvenes éveinek első felében ugyanis a rendek szembesültek azzal a ténnyel, hogy a birodalom támogatása nélkül a magyar–horvát védvonal képtelen sikeresen ellenállni a török támadásoknak. Ezért a tizenöt éves háborút megelőző két birodalmi gyűlés (Regensburg 1576, Augsburg 1582) jelentős török segélyt hagyott jóvá: 60, illetve 40 Römermonatot.³¹

Jegyzetek

- ¹ *Fernand Braudel*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. III. kötet. Bp. Akadémiai Kiadó, 1996. 1127–1154., illetve *Forgách Ferenc*: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Fordította: Borzsák István. In: Humanista Történetírók. Válogatás, szöveggondozás és jegyzetek: Kulcsár Péter. 1977. 953., *Hóvári János*: A hűtlen Dobó. Bp. Helikon Kiadó, 1987. 79–82.
- ² *Braudel*: i. m., 1143–1146., *Forgách Ferenc*: i. m., 958.
- ³ *Braudel*, 1145–1146.; illetve *Dorothy Margaret Vaughan*: Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700. Liverpool, 1954. 157.
- ⁴ *Braudel*: i. m., 1150.; *Vaughan*: i. m., 157., illetve Nuntiatúrberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Zweite Abteilung 1560–1572. VII. Band. Herausgegeben von der Historischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien und dem Österreichischen Kulturinstitut in Rom. Graz–Köln, 1952., XIX., *Forgách Ferenc*: i. m., 956.
- ⁵ *Braudel*: i. m., 1149–1154., *Forgách Ferenc*: i. m., 959.
- ⁶ Nuntiatúrberichte: i. m., 7., 20., 23–24., 64.
- ⁷ Nuntiatúrberichte: i. m., XIV–XV.
- ⁸ Biglia 1570. november 16-i jelentése. Nuntiatúrberichte: i. m., 72–73.; *Forgách Ferenc*: i. m., 964.
- ⁹ Nuntiatúrberichte: i. m., 65–66.
- ¹⁰ Bövebben: *Lukinich Imre*: Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez. Századok, 1913/2–3. 47. évf. 94–109., 177–188.
- ¹¹ Nuntiatúrberichte: i. m., XIX., illetve Amulio kardinális a pápa tudtával garantálta a császárnak, hogy azok az itáliai fejedelemségek, amelyek nincsenek a török veszélynek kitéve, havi 11 000 scudi segílyt folyósítanak a háború végéig. Nuntiatúrberichte, 80.
- ¹² Nuntiatúrberichte: i. m., 71., illetve *Braudel*: i. m., 1145–1158.
- ¹³ Nuntiatúrberichte: i. m., XIX., illetve *Vaughan*: i. m., 157.; *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története. Történelmi Szemle, 1996/2–3. 192–203.
- ¹⁴ Nuntiatúrberichte: i. m., 7–8.
- ¹⁵ *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen, 1993, 315., 325.; *Jász Dezső*: Hugenották. Bp. 1974. 32.
- ¹⁶ Egy Römermonat 4 000 lovas (fejenként 12 rajnai forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 rajnai forint) egyhavi zsoldjának megfelelő összeget, mintegy 128 000 rajnai forintot jelentett. A 16. század második felében egy Römermonat értéke már csak 68 000 rajnai forint volt.
- ¹⁷ *Lanzinner*: i. m., 315–320.
- ¹⁸ *Lanzinner*: i. m., 350–351.
- ¹⁹ A választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 57. Fasc., Folio: 367a. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4937. (A továbbiakban: HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra.)
- ²⁰ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 367b
- ²¹ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 369b
- ²² HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 370a
- ²³ HHStA RA, a választófejedelmek és a rendek 1570. augusztus 22-i válasza a császári propozícióra. Folio: 371a
- ²⁴ A második propozíció. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv. Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagsakten. 57. Fasc., Folio: 377a. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilm: W 4937. (A továbbiakban: HHStA, második propozíció.)
- ²⁵ HHStA RA, második propozíció, Folio: 376a
- ²⁶ HHStA RA, második propozíció, Folio: 379b
- ²⁷ *Lanzinner*: i. m., 351–352.

- ²⁸ *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. München, 1978., 78. illetve 80.;
Maximilian Lanzinner: Der Reichstag zu Speyer 1570. In: Deutsche Reichstagakten.
Reichsversammlungen 1556–1662. Zweiter Teilband: Akten und Abschied. Göttingen, 1988., 1217.
- ²⁹ *Szekfű Gyula*: Magyar történet. III. Bp. 1935., 141.
- ³⁰ *Lanzinner*: i. m., 328., 352–354.
- ³¹ *Schulze*: i. m., 77–80.